

Шановал Ю.І. (Київ)

ГОЛОД 1946–1947 років В РОСІЇ ТА В УКРАЇНІ: ПОТРЕБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У травні 2007 року разом з професором Станіславом Кульчицьким мені довелось взяти участь у «круглому столі», що його організувала редакція московського журналу «Родина». Лише ми вдвох (до речі, за наполегливим і адресним запрошенням редакції) представляли Україну і дискутували на тему причин і наслідків голоду 1932–1933 років в СРСР. Російські викладачі та науковці, які були учасниками дискусії, крім Андрія Марчукова (автора скандальної статті «Операция «Голодомор»»¹), поводитися коректно. Та невдовзі після початку розмови нам стало зрозуміло, що ми ведемо розмову зі стіною. Жодні наші спроби, посилаючись на джерела, пояснити антиукраїнські акценти сталінської політики в 1932–1933 роках не мали успіху. Саме тоді я переконався, що справа не в силі та точності наших аргументів, а в поглядах наших московських співрозмовників на речі ширші, на контекст, в якому виник голод початку 1930-х років, в оцінках того історичного періоду. Якщо сказати коротко, москвичі, визнаючи наявність голоду, запевняли нас, що голодували «дети разных народов», а тому не треба робити найбільшу жертву з українського народу, не слід аж так довірливо ставитись до антиукраїнських висловів Сталіна. Про геноцид не може бути мови (це все вигадки українських націоналістів та їхніх американських покровителів). Так, голод був, але не спеціально організований. Це була (так, страшна, але) плата за модернізацію, що її здійснював сталінський режим.

Слухаючи все це, я згадав, що коли восени 2003 року у Сенаті США розпочався збір підписів на підтримку ухвали, що визнає голод геноцидом українського народу, російська дипломатія активно протидіяла цьому процесу. Прес-секретар Посольства Росії Євген Хоришко з цього приводу заявив: «Ми категорично не погоджуємося з такою оцінкою голоду в Україні тридцятих років. Багато видів виконання політики радянського керівництва на чолі зі Сталіним були трагічними для багатьох народів на території СРСР, не тільки для українців...»². А далі російський дипломат заявив: «...Ми не погоджуємося з формулюванням становища в Радянському Союзі тридцятих років, голоду на Україні та тих процесів, що проходили в період колективізації, та з тлумаченням цих подій як геноциду»³.

Такого роду заяви можна розцінити як спробу виправдати варварську за методами більшовицьку модернізацію, Молох якої поглинув мільйони людських життів. На «круглому столі» в Москві в травні 2007 року мені здалося, що нині йдеться не лише про модернізацію, а й взагалі про переоцінку ролі Сталіна в історії. Вочевидь позиція російських колег являла собою непросту амальгаму наукових і

політико-ідеологічних уявлень, що віддзеркалює ситуацію в сучасній Росії. Ми дуже добре відчували і зрозуміли, що наші співрозмовники (при всьому доброзичливому ставленні до нас) в дискусії про голод ні за яких обставин не заступлять певної межі.

Тим не менш, залишаючись оптимістом, я запропонував продовжувати дискусію і – обов'язково – співставляти точки зору російських і українських дослідників на амбівалентні події радянської історії. Як з'ясувалося, такого спеціального співставлення на серйозному, фаховому рівні не робилося не лише щодо голоду початку 1930-х років, а й щодо голоду 1946–1947 років. Так народився даний матеріал, що є спробою привернути увагу дослідників до цієї проблематики, окреслити коло питань, що потребують аналізу. Моя гіпотеза полягає в тому, що в той час, як в Росії в силу комплексу причин звужується інтерес і коло досліджень повоєнного голоду, в Україні такий інтерес зростає. Ці процеси призводять до різних результатів, про що йтиметься.

***

Українські дослідники з 1989 року почали друкувати розвідки стосовно повоєнного голоду⁴. На початку 1990-х років в Росії з'явилися публікації на цю тематику⁵. В 1997 році В.Ф. Зима навіть захистив спеціальну дисертацію на цю тему.

І російські, і українські дослідники сходяться в думці про те, що по війні селянство, як і раніше, залишалось найбільш ущемленою верствою суспільства. Значною мірою на його становище впливало негативне ставлення влади до кооперативної власності, яка трактувалась як щось «другорядне», як «непослідовно соціалістична» форма господарювання. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Між містом і селом існував нееквівалентний обмін.

Всіляко обмежувалося ведення особистого підсобного господарства. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалось як приватновласницький пережиток. Ухвалений ще 1939 року Закон про сільськогосподарський податок набрав більш жорстких, антигуманних форм. Згідно з цим законом, оподатковувались кожна тварина, кожне дерево. Податок стягувався з реалізації всіх культур, вирощених на присадибних ділянках колгоспниками, не кажучи про одноосібників. Колгоспники одержували за нелегку працю символічну платню, а існували, в основному, за рахунок присадибних ділянок. Селяни не забезпечувались пенсіями. Більшість колгоспників не мала паспортів, не могла без спеціального дозволу залишати села.

І в цей час комуністична пропаганда широко використовувала приклади «передовиків» – голів колгоспів, бригадирів, ланкових, доярок тощо для доведення переваг колгоспного ладу. Редакція «Світової біографічної енциклопедії», що видавалася у США, навіть внесла Пашу Ангеліну, як першу жінку-бригадира тракторної бригади в СРСР, до списку видатних людей світу.

На кінець 1945 р. в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1 277 МТС, але в організаційно-господарському аспекті вони ледь-ледь животіли. Ось чому їхньому зміцненню було присвячено низку спеціальних рішень ЦК ВКП(б), а також пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в лютому 1947 р. До речі, це був один з чотирьох пленумів ЦК, які збирались впродовж 1945–1952 рр. На селі розширювалася мережа партійних осередків, протягом 1947–1948 рр. в сільські райони і села з міст і промислових центрів України було надіслано 17 тис. спеціалістів, на посади заступників директорів МТС з політчастини – 1,2 тис. партпрацівників, з вузів і технікумів – 18 тис. агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів. Протягом 1945–1948 рр. у сільське господарство України повернулося близько 1,3 млн. солдатів і офіцерів⁶.

Виснажене війною та феодальною системою управління, село в другій половині 1946 р. почало переживати голод, якому передувала катастрофічна посуха. Вона охопила майже всі зернові райони СРСР – Україну, Молдавію, Правобережжя Нижньої та Середньої Волги, Ростовську область, Центрально-Чорноземну зону. Російські та українські дослідники також солідарні в тому, що за браку техніки, робочої сили колгоспи не дотримувались найнеобхідніших вимог агротехніки: термінів посіву, якості насінневого матеріалу, якості обробки ґрунту тощо⁷.

29 серпня 1946 р. було офіційно оголошено, що «у зв'язку з посухою у ряді областей СРСР і скороченням державних запасів продовольства» вирішено на рік відкласти відміну карткової системи. А 6 вересня місцевих керівників попередили про підвищення пайкових цін на харчі. 27 вересня 1946 р. з'явилась постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про економію у витрачанні хліба». Вона містила такі заходи, як зниження норм видачі хліба утриманцям («иждивенцям») і дітям, зняття з харчового постачання (тобто позбавлення пайка) робітників і службовців підприємств місцевої промисловості, МТС, радгоспів⁸.

У 1946 р. у Миколаївській області, наприклад, урожай зернових культур становив від 1,9 до 3 ц з гектара. За підсумками сільськогосподарського 1946 р. колгоспники Київської області одержали не більше 150 г зерна на трудовдень. В інших областях цей показник дорівнював 50–100 г, а подекуди на трудовні колгоспники взагалі не одержали ні хліба, ні грошей.

Валовий збір усіх зернових в Україні у 1946 р. був у 3,5 рази менше, ніж у 1940 р. Із 26 397 наявних влітку 1946 р. колгоспів 5 500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли. Брак кормів призвів до значного скорочення поголів'я великої рогатої худоби, свиней та коней⁹.

Наслідки посухи посилювалися діями центральних московських органів, які, не рахуючись з конкретними умовами та можливостями, здійснювали тиск на партійно-державний апарат України, вимагаючи будь-якою ціною виконати обов'язкові плани хлібозаготівель. Наприклад, 5 жовтня 1946 р. надходить телеграма від Ради Міністрів СРСР (а тоді її очолював Сталін) із критикою і вимогами до керівництва областей і районів, яке нібито «все ще продовжує

стояти поза справою хлібозаготівель», не веде «необхідної боротьби за повне і своєчасне виконання державних планів заготівель»¹⁰.

4 листопада 1946 р. міністр заготівель СРСР Двинський надіслав М. Хрущову телеграму такого змісту: «Незважаючи на неодноразові вказівки посилення заготівель продовольчих культур, ви цьому найважливішому заходу не приділяєте достатньої уваги. Станом на 20 жовтня по вашій республіці надійшло 120 млн. 783 тис. пудів жита і пшениці, залишається до здачі 111 097 тис. пудів. Наказую дати райуповмінзагам вказівку здійснити за особовими рахунками колгоспів, радгоспів перевірку здачі продкультур, висунути жорсткі вимоги першочергової здачі їх державі у найкоротший строк. Винних у навмисній затримці здачі продкультур притягайте до суворой відповідальності»¹¹. 26 листопада 1946 р. з Москви від Й. Сталіна і А. Жданова надійшла телеграма, адресована М. Хрущову і Д. Коротченку, в якій вони обвинувачувались у тому, що стали на шлях згортання хлібоздавання. Тут містилася також вимога покінчити з небільшовицьким ставленням до виконання плану хлібозаготівель, покарати тих, хто приховує хліб¹².

І тут саме місце прокоментувати погляди на причини голоду 1946–1947 років. О.М. Веселова дорікає російському досліднику І.М. Волкову тим, що він, мовляв, намагався довести, що головними причинами голоду були наслідки війни та посуха першого повоєнного року¹³. Це, до речі, чи не перше дорікання нашим російським колегам в науковій літературі, присвяченій повоєнному голоду, в тому, що вони не бачать основну причину голоду, а саме – тотальну викачку хліба з голодуючого села. Однак у згаданій О.М. Веселовою статті російський історик пише: «Антилюдяною, такою, яку важко пояснити, була вимога здавати мільйони пудів хліба в Молдавії, на Україні, де в ряді районів вже під час заготівель спостерігався голод»¹⁴.

Інший російський дослідник, В.Ф. Зима, про причини голоду писав так: «Уряд використав посуху для застосування жорстких методів продрозкладки, примусивши колгоспи і радгоспи здати державі 52% врожаю, тобто більше, ніж у роки війни [...]. Зібраної кількості зернових з врахуванням наявних запасів і резервів було достатньо для забезпечення всього населення країни. Вирішивши максимально зберегти накопичене, уряд обрав інший шлях»¹⁵.

Отже, можна констатувати, що російські дослідники єдині в думці про те, що повоєнного голоду можна було уникнути, якби не політика сталінського керівництва. А політика ця була спрямована на те, щоб за будь-яку ціну наростити військову потугу, зберегти і збільшити стратегічні запаси продовольства. «Найбільша частина наявних у країні ресурсів, – пише інший російський дослідник, – як і раніше, вкладалася у важку промисловість і військово-промисловий комплекс. Перекачка ресурсів з сільського господарства у промисловість не припинилась і по війні... Якщо до війни “людей з’їли машини”, то тепер – атомна бомба та балістична ракета»¹⁶.

До цих факторів дослідники в Росії та Україні додають зовнішню політику СРСР, який експортував зерно до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини.

«Радянський Союз врятував нас від голоду», – зазначав президент Чехословаччини К. Готвальд¹⁷. 8 лютого 1946 у Москві було підписано польсько-радянську угоду про постачання у Польщу 200 тисяч тонн зерна для весняної сівби. Політичне підґрунтя цієї допомоги країнам «народної демократії» за рахунок власного народу було очевидним. Однак цим все не обмежилось. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції 500 тисяч тонн зерна. В цілому експорт зернових із СРСР тільки у 1946 р. становив 1,7 млн. т, або 10% всього заготовленого того року, а у 1947 р. – 0,8 млн. т¹⁸.

Це, поза сумнівом, могло б бути допомогою тим регіонам, які голодували. При цьому поставки здійснювалися за цінами, що були нижчі від світових, і переважно в кредит. Практично всі українські дослідники саме так оцінюють експортний «голодний» хліб. Та в Росії були і є автори, які вважають не зовсім правильним такий підхід. Наприклад, В.В. Кожин у книзі «Россия, век XX-й, 1939–1964: опыт беспристрастного исследования» стверджував, що «свого роду “політичний податок” на населення СРСР, що виявлявся у вивозі хліба за кордон, був не таким великим (10 кг в рік на людину). І напівголодне чи просто голодне повоєнне життя абсолютної більшості населення було обумовлене “об’єктивними” причинами, а не “злодійством” властей, яким обурюються нині ті чи інші ідеологи»¹⁹.

Це твердження позначає перспективу подальшої дискусії російських і українських науковців щодо причин повоєнного голоду, а у вужчому сенсі – щодо мотивації поведінки сталінського істеблішменту. Така дискусія є потрібною і з огляду на те, що ще з початку 1990-х років в Україні з’явилися публікації, в яких стверджувалось, що голод 1932–1933 рр. був «свідомим геноцидом українського народу»²⁰. Вказуючи на наявність таких оцінок у 1997 році, О.М. Веселова в статті «Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні» унікала такого роду оцінок. Проте з часом ситуація змінилась.

У 2006 році в статті «Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні» ця дослідниця вже більш категорична: «Це голод, творцем якого по суті була система тоталітаризму, став майже точною калькою пограбування села під час голодомору початку 1930-х рр. Це була війна проти власного народу. Голод, організований сталінщиною, тоталітарною імперією шляхом злочинної партійно-державної політики СРСР щодо селян, перетворених на кріпаків та рабів, ігнорування життєвих інтересів населення України стали черговим проявом геноциду»²¹. Отже, О.М. Веселова поповнила когорту тих дослідників, які прагнуть «підтягнути» повоєнний голод під «стандарти» голоду 1932–1933 років.

Такі оцінки не сприймають в сучасній Росії. Вже згаданий мною Андрій Марчуков переконаний, що всі розмови про низку голодоморів-геноцидів в Україні є вигадкою «українських націоналістів», що «нині ця ідеологічна зброя спрямована проти Росії і тих громадян України, які не вважають останні 350 років і радянський період особливо «чорною дірою» та «втраченим часом»²².

Обґрунтовуючи те, що повоєнний голод був геноцидом проти українців, дослідники часто посилаються на той факт, що режим вдавався до тих самих методів, що й на початку 1930-х років. Для організації хлібозаготівель та їх прискорення до колгоспів скеровувались уповноважені районних, обласних партійних і радянських органів, групи працівників ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, міністерств сільського господарства і міністерства заготівель. Майже всі вони мали досвід початку 1930-х років у вилученні «надлишків» зерна у селян з метою виконання плану хлібоздачі. Фактично це було заохочуване центром відродження надзвичайних методів хлібозаготівель, застосування насильства. Однак Україна не була винятком: ті самі методи були застосовані і в інших тодішніх регіонах СРСР, а тому ще належить відтворити «механіку» діяльності згаданих уповноважених та регіональну специфіку цієї діяльності.

І ще одна тема постійно присутня в публікаціях російських і українських дослідників. Це – тема доступу до продовольчих ресурсів під час повоєнного голоду. Як правило, дослідники *de facto* пристають на точку зору лауреата Нобелівської премії, індійського економіста А.К. Сена, який сповідував концепцію привілейованого доступу: помирили ті, хто в радянській системі не мав права на отримання продовольства від держави (селяни). Ті, хто мав таке право (переважно міські наймані робітники, номенклатура), зазвичай виживали. І.М. Волков підкреслює, що все міське населення отримувало по картках невеликі норми хліба. До цього слід додати те, що мешканцям міст вдавалося додатково придбати у системі громадського харчування свого підприємства або на ринку: «В цілому міське населення було мінімально забезпечене найнеобхіднішим продовольством. Інша справа – село, колгоспники. Жодне із названих для мешканців міст джерел продовольства колгоспнику не було доступне»²³.

Солідаризуючись з тезою, що голодні смерті 1946–1947 років не були прямими наслідком природної катастрофи, а були опосередковані радянською економічною політикою, більшість російських і українських дослідників визнає також, що головною жертвою стало селянство. Щоправда, і тут мають місце певні нюанси. Наприклад, В. Пахаренко стверджує, що усі більшовицькі вожді незмінно трактували селянство як «потенційно ворожий, найнебезпечніший дрібнобуржуазний елемент. Тому існував ретельно розроблений, постійно діючий механізм знекровлення, винищення селян...»²⁴.

Вже згаданий В.В. Кожин, реагуючи на таке твердження, зазначав: «По-перше, в такому випадку необхідно пояснити, чому влада прагнула знищити селянство (без якого країна – та й сама влада – не могла б існувати), а по-друге, показати, куди ж поділи не наданий народу хліб? На перше запитання навряд чи можна знайти зрозумілу відповідь, але на друге запитання у “викривальній” публіцистиці останнього часу не раз стверджувалося, що хліб пожерла “номенклатура”»²⁵.

Не знаходить переконливого пояснення у публікаціях перше запитання, на яке, поза сумнівом, не слід шукати простих відповідей. Очевидно, що в СРСР

селянство було перетворено на об'єкт постійної експропріації, стало ресурсом для модернізаційних перетворень. В цьому сенсі нічого нового не було у повоєнній ситуації. У публікаціях і в Росії, і в Україні наведено чимало вражаючих фактів страждання селян. Про загальну ситуацію на селі добре знали в партійно-державних органах, власне, в 1946–1947 роках. Так, МДБ УРСР надсилав регулярні інформації, та й самі селяни неодноразово звертались із скаргами до керівних органів. Наприклад, у одному з перлюстрованих листів, який було надіслано з України і адресовано до Канади у серпні 1946 р., мовилося: «Дорогий брате! Жити дуже тяжко нам, чекаємо на голодну смерть. Цього року неврожай, все згоріло, посуха страшна. Немає ні овочів, ні картоплі і недорід хліба. Чекаємо на голодівку таку, як була у 1933 р.»²⁶.

Так, до певної міри почали повторюватися жахливі картини 1930-х років. Проте російські дослідники не проводять (як, наприклад, О.М. Веселова та ще дехто з українських авторів) прямої аналогії між повоєнним голодом і тим, що трапилось у 1932–1933 роках. На їхню думку, демографічна криза в 1946–1947 роках так і не переросла в великомасштабну демографічну катастрофу²⁷. В Росії існує кілька оцінок людських втрат внаслідок смертності від голоду і відповідного підвищення захворюваності: не менше 2 млн. осіб для всього СРСР, 1 млн. осіб лише для Росії, близько 1 млн. осіб по СРСР, нарешті дехто з дослідників вважає, що Росія втратила 500 тис. осіб²⁸. За твердженням професора Амстердамського університету Майкла Еллмана, в абсолютних цифрах найбільша кількість померлих припадає на Росію, за нею йдуть Україна та Молдова. У процентному відношенні найбільший рівень смертності спостерігався в Молдавії, а найменший – в Росії²⁹.

За підрахунками українських дослідників, всього по Україні в 1946–1947 роках голодувало понад 2,7 млн. колгоспного населення³⁰. Люди хворіли на дистрофію, часто зі смертельними випадками (на травень 1947 р. було зареєстровано понад 900 тис. таких хворих), батьки залишали своїх дітей, оскільки були не в змозі їх прогодувати, траплялися випадки людоджерства (в січні–червні 1947 р. в Україні зареєстрували 130 випадків людоджерства, 189 – трупожерства). В цілому в 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях у 1946 р. померло 282 тис. осіб, у 1947 – понад 520 тис. осіб³¹. І це лише ті випадки смертей, які зареєстрували ЗАГСи УРСР. Чимало людей загинуло за межами України, по дорозі в Закавказзя, Середню Азію, на Кубань.

Поза сумнівом, питання про кількість жертв голоду залишається таким, що ще потребує уваги, співставлення даних. Як і питання про продовольчу допомогу, що її було надано голодуючим регіонам. До ЦК КП(б)У та до уряду УРСР одне за одним надходили прохання про продовольчу позику. Ось лише один з документів з Дніпропетровської області, що виразно змальовує тодішню ситуацію: «Виконком обласної Ради депутатів трудящих і обком КП(б)У повідомляють, що в багатьох колгоспах області, особливо в районах, що

потерпіли від посухи 1946 року, останнім часом встановлено випадки голодних набряків у колгоспників і навіть цілих сімей...

Як встановлено, хворіють у більшості випадків сім'ї загиблих воїнів, непрацездатні самотні люди похилого віку і багатосімейні, у яких або відсутній глава сім'ї, або він непрацездатний внаслідок інвалідності, переселенці з Польщі та репатрійовані.

У зв'язку з тим, що продовольчі запаси у сільського населення, особливо того, що мешкає в районах, які потерпіли від неврожаю, відсутні, останнім часом різко зросла захворюваність серед дітей і помітно збільшився приплив дітей з сільської місцевості у міста...

Останнім часом відмічено випадки залишення дітей батьками, що мешкають у сільській місцевості, у громадських місцях міст (на вокзалах, у виконкомках міських і районних Рад, в міліції та ін. установах).

Таке становище склалося внаслідок того, що у 1946 році деякі колгоспники одержали дуже незначну кількість хліба на вироблені трудовні³². Наприкінці листа керівники області звертались з проханням надати продовольчу позику. І таких прохань з різних областей УРСР надійшло чимало.

Згадуючи ту ситуацію у мемуарах, М. Хрущов наводить розповідь тодішнього першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Олексія Кириченка, який виїхав до якогось колгоспу перевірити, як люди переживають зиму. Йому сказали, щоб він зайшов до такої-то колгоспниці. Ось що він побачив: «На жахливу картину я натрапив. Бачив, як ця жінка на столі розрізала труп своєї дитини, чи то хлопчика, чи то дівчинки, і примовляла: “Ось вже Манечку з’їли, а тепер Іванечка засолимо. Цього вистачить на якийсь час”. Ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала своїх дітей. Можете собі це уявити?»³³.

Одна із свідків голоду із Запорізької області згадувала: «Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками “Ваня”, “Тетяна”, “Кирилко”...»³⁴.

Оскільки факт голоду офіційно не визнавався, це, на думку російських дослідників, дозволяло уряду нехтувати необхідною продовольчою допомогою населенню, а керівництво областей, країв та республік не поспішало звертатись за допомогою. За словами В.Ф. Зими, «повідомляли в Москву лише тоді, коли масове голодування населення не було можливості приховати. Без постанови Ради Міністрів СРСР або розпорядження Сталіна допомога не надавалася»³⁵.

Керівники України неодноразово зверталися до уряду СРСР із проханням про допомогу. Зокрема, 17 грудня 1946 р. М. Хрущов надіслав Сталіну листа, в якому йшлося про найнагальнішу необхідність надати фуражну позику колгоспам України. За підрахунками обкомів партії, у 1946 р. для боротьби з голодом потрібно було 150 тис. т зерна. Протягом 1947 р. Україні було виділено

продовольчу і насінневу позики, а також 140 млн. крб. для налагодження безоплатного харчування населення.

Проте російські та українські дослідники згодні з тим, що продовольча допомога голодуючим була недостатньою, часто несвоєчасною³⁶. Це був вияв цинічного ставлення до реальних проблем селянства, яке примушувало мовчазно та за будь-яку ціну відбувати колгоспну панщину. Збереглися численні повідомлення про ситуацію на селі і настрої селян. Ось, наприклад, деякі висловлювання селян Дніпропетровської області, датовані липнем 1947 р.:

«Той врожай, що в державі, то для держави і для іноземних держав...»;

«Нині колгоспи почали збирання хлібу, збирають, молотять і відразу навантажують вагони і вивозять, куди, невідомо... Як зможеш вкрасти, не пропадеш..., а спіймали – 5 років»;

«Хліб цього року гірше, ніж був минулого року, якби не вивозили, колгоспникам вистачило б, а все вивозять, то нам залишиться те, що за вітром полетить...»;

«Сьогодні виїхали косити. Робота в колгоспі погана, тому що немає харчування у полі, а народ слабкий і пухлий»³⁷.

За перевіреними рецептами, влада вбачала вихід насамперед у припиненні небажаних розмов і дій. Лише у згаданій Дніпропетровській області під час збирання врожаю було заарештовано 38 осіб³⁸. Репресивні акції торкнулися і тих, хто мав організовувати хлібозаготівлі. Від місцевих керівників вимагалось виконувати завдання з хлібозаготівель за будь-яку ціну. Так, у Чернігівській області у 1946 р. було замінено 728 голів колгоспів, причому у 659 господарствах по одному разу, у 66 – по два, у 3-х – тричі. Кожний 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. За 1946 рік і у першому кварталі 1947 р. засудили 1 312 голів колгоспів, з них на три роки позбавлення волі 513 осіб, на 5 років – 219, на 10 років – 112, до розстрілу двох³⁹. Такого роду репресивні заходи вживалися не лише в Україні, а й у інших тодішніх республіках. Тим не менш на 1 грудня 1946 року річний план хлібозаготівель по СРСР було виконано на 76,9%, а на початок 1947 року – на 78,8%⁴⁰.

Засуджуючи репресивні дії, російські та українські дослідники негативно оцінюють те, як вже після голоду влада прагнула «навести порядок» на селі, зміцнити колгоспний лад, примусити людей працювати. Зокрема, йдеться про укази Президії Верховної Ради СРСР «Про карну відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна» і «Про посилення охорони особистого майна громадян». Вони були прийняті в червні 1947 року і передбачали суворе покарання – довіготермінове позбавлення волі у виправно-трудових таборах за розкрадання, привласнення, розтрату суспільного майна та особистого майна громадян. Російські та українські автори згадують також раніше невідомий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний

спосіб життя». Він був ухвалений за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У й мав «закритий» характер. Указ надавав колгоспникам право порушувати на колгоспних і сільських зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, які «підривають» колгоспне виробництво. Закон стимулював вельми сумнівну «колгоспну демократію», не враховував вікового, сімейного, фізичного стану сільських мешканців, мав на меті переслідування селян, які не виробили мінімуму трудоднів, працювали на присадибних ділянках.

Загалом протягом 1948–1950 рр. було винесено близько 12 тис. «громадських вироків»⁴¹. Виконання їх покладалося на органи Міністерства внутрішніх справ. Через численні скарги на необґрунтованість було скасовано понад 2 тис. (17% загальної кількості) вироків⁴². Окремим колгоспникам оголошувались «попередження» та вимагалися письмові зобов'язання брати активну участь у колгоспному виробництві, берегти техніку тощо. У 1948–1950 рр. було ухвалено близько 20 тис. таких «попереджень». Згадані «вироки» і «попередження» в основному припадали на 1948 рік. Якщо їхню кількість в цьому році взяти за 100%, то у 1949 р. їх було винесено 9,8%, у 1950 р. – 1,2%⁴³. У наступні роки згаданий указ використовувався дедалі менше, оскільки не приносив бажаного результату: продуктивність праці у колгоспах не зростала так, як того прагнув режим.

Згаданий указ був однією з ланок у ланцюгу органічно притаманних тоталітарній системі заходів, спрямованих на розв'язання господарських проблем методами примусу. Не випадково 1948 р. М. Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У, написав листа Сталіну. Він звітував про роботу щодо реалізації указу, засуджував прорахунки й помилки, а завершував листа пропозицією ухвалити такий самий указ в РРФСР та інших союзних республіках, оскільки й там «дисципліна праці в колгоспах, напевно, не краща, ніж на Україні...»⁴⁴. І це було зроблено.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. вже в інших республіках було здійснено заходи з виселення тих, хто ухилявся від діяльності в сільському господарстві. Без суду і слідства на спецпоселення вислали з колгоспів і радгоспів понад 23 тис. осіб, в тому числі 12 тис. осіб з Російської Федерації⁴⁵.

Якщо в оцінках згаданого указу, як і взагалі в поглядах на голод 1946–1947 років, у російських та українських дослідників можна знайти більше спільного або близького, то загальну мотивацію дій сталінської влади вони бачать по-різному. Насамперед це стосується тези про геноцид щодо українців. Якщо російські автори обмежуються твердженням про рукотворність голоду,⁴⁶ то дехто з українських авторів (яких умовно можна назвати історичними нативістами) йде далі, намагаючись «націоналізувати» голодну трагедію 1946–1947 років. О.М. Веселова, наприклад, крім твердження про те, що це був геноцид проти українців (про вже згадувалося), в статті 2006 року пише про УРСР як «постачальника зерна для Ленінграда, а овочів – для Москви», про те, що з України хліб

«вивозився до ряду областей РРФСР»⁴⁷. Ця теза не розшифрована і не фундована докладно, але вона імпліцитно антиросійська. Вже тому вона може і повинна стати предметом наукових дискусій російських і українських дослідників, бути підтвердженою (чи спростованою), належно потрактованою.

Згадуючи про три голоди у ХХ столітті, Василь Пахаренко запевняє, що «усі три голодові апокаліпсиси мали епіцентр якраз на Україні», що повоєнний голод був виявом «кремлівського геноциду супроти нашого народу»⁴⁸. На думку Івана Біласа, Сталін, як це зазначав на ХХ з'їзді Хрущов, прагнув переселити весь український народ, та не вистачило місця в СРСР такого місця, «де можна було б розмістити “неслухняну націю”». Аж тут післявоєнного періоду підвернувся такий «сприятливий» природний фактор-неврожай, який автоматично потягнув за собою голодомор, у багато разів посилений невтручанням влади з метою розширення його географії, масштабів і статистики. Стосовно населення України для Сталіна це був, безперечно, сприятливий момент»⁴⁹.

Наполягаючи на тому, що цей «сприятливий момент» торкнувся всіх народів СРСР, автори деяких новітніх російських публікацій вважають, що тему голодоморів в Україні політизовано. Особливо після прийняття Верховною Радою України 28 листопада 2006 року закону «Про голодомор 1932–1933 років в Україні». Наприклад, завідуючий відділом України Інституту країн СНД Кирило Фролов вважає, що з прийняттям цього закону «пройдено ще один етап створення української нації – міф про геноцид українського народу визнано догматом. Цей догмат має яскравий антиросійський характер»⁵⁰. Фролов дорікає російській еліті тим, що вона не розуміє значення «битви за історію», що наступними етапами «деконструкції простору історичної Росії» буде припинення юрисдикції Московського патріархату над Українською православною церквою і втрата Білорусії: «Ці катастрофічні втрати назавжди позбавлять Росію можливості відновлення як суб'єкта історії»⁵¹.

Підсумовуючи, наважуся стверджувати, що попри наявність наведеної та багатьох інших насправду (за)політизованих оцінок, попри наявність не завжди науково коректних чи базованих на фактах тверджень (з обох боків), відтак попри наявність «великодержавного» та «нативістського» дискурсів, слід постійно вести діалог російських і українських дослідників (хоча, схоже, найближчим часом коло російських колег, які могли б брати участь у такому діалозі чи спільних проектах, не збільшиться, а радше звужиться). Зокрема, потребують колективного осмислення питання, пов'язані із специфікою голоду 1946–1947 років в Росії та в Україні, «геноцидні» постулати деяких українських авторів, мотивація поведінки політичних еліт за умов голоду тощо. Спектр цих питань доволі широкий і надто значущий, щоб їх ігнорувати або (що гірше) віддавати на поталу конформістам і коментаторам-дилетантам.

¹ Див.: Марчуков А. Операція «Голодомор» // Родина. – 2007. – № 1. – С. 60–67.

² Російські дипломати у Вашингтоні виступають проти визнання голодомору геноцидом проти українського народу // Америка (Філадельфія). – 2003. – 4 жовтня.

³ Там само.

⁴ Див.: *Кожукало І.П., Шаповал Ю.І.* У ті важкі повоєнні роки... // Про минуле – заради майбутнього. Упорядник Ю.І. Шаповал. – К.: Вид-во при Київському університеті, 1989. – С. 138–150; *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–25; *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32; *Воронов І., Пилявець Ю.* Голод 1946–1947 рр. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991; *Пахаренко В.* Третій людомор // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – № 42; *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 112–123; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000; *Даниленко В.* Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947рр.) // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104–121; *Веселова О.М.* Голод 1946–1947: причини і наслідки // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 353–359, та ін.

⁵ Див., наприклад: *Волков І.М.* Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 3–19; *Зима В.Ф.* Голод в России 1946–1947 годов // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 35–52, та ін.

⁶.: Історія України. Під ред. В.А. Смолія. – Видання 3-є, доповнене і перероблене. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. С. 327–328.

⁷ Див., наприклад: *Волков І.М.* Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 4.

⁸ Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация. – Москва: «Терра-Терра», 1996. – С. 498, 501.

⁹ Див.: Історія України. Під ред. В.А.Смолія. – С. 328.

¹⁰ Голод в Україні, 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 86.

¹¹ Там само – С. 116.

¹² Там само. – С. 127–128.

¹³ Див.: *Веселова О.* Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – С. 96.

¹⁴ *Волков І.М.* Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 9.

¹⁵ *Зима В.Ф.* Голод в России 1946–1947 годов // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 35.

¹⁶ Демографические катастрофы XX века // <http://www.polit.ru/research/2006/01/16/demography.html>.

¹⁷ История Чехословакии. – Москва, 1960. – Т. 3. – С. 470, 475.

¹⁸ Внешняя торговля СССР. 1918–1966 гг. – Москва, 1967. – С. 88–89; *Марочко В.* «Третій радянський»: голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – С. 15.

¹⁹ *Кожин, Вадим Валеріанович.* Россия, век XX-й, 1939–1964: опыт беспристрастного исследования. – М.: Алгоритм, 1999 // <http://www.situation-rus.narod.ru/lib/kozhinov2/kozhinov235.htm>.

²⁰ *Веселова О.* Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.): Матеріали. – С. 101.

²¹ *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 120.

²² *Марчуков А.* Операція «Голодомор» // Родина. – 2007. – № 1. – С. 62.

- ²³ Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 12.
- ²⁴ Пахаренко В. Третій людомор // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – № 42.
- ²⁵ Кожин, Вадим Валерианович. Россия, век XX-й, 1939–1964: опыт беспристрастного исследования. – М.: Алгоритм, 1999 // <http://www.situation-rus.narod.ru/lib/kozhinov2/kozhinov235.htm>.
- ²⁶ Голод в Україні, 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 54.
- ²⁷ Демографические катастрофы XX века // <http://www.polit.ru/research/2006/01/16/demography.html>.
- ²⁸ Див.: Александров Е. Жертвою пали... (Конспект по истории русского голода) // Независимая газета. – 1992. – 16 апреля; Зима В.Ф. Голод в России 1946–1947 годов // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 43; Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Демографическая история России: 1927–1959 // Население и общество. – 1998. – № 31. – С. 2; Вишневский А. Демография сталинской эпохи // Там же. – 2003. – № 70. – С. 4; Демографические катастрофы XX века // <http://www.polit.ru/research/2006/01/16/demography.html>.
- ²⁹ Див.: Эллман М. Голод в СССР // Экономическая история. Обзорение. Под ред. Л.И. Бородкина. – Вып. 10. – Москва, 2005. – С. 197–198.
- ³⁰ Див.: Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 22.
- ³¹ Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 29.
- ³² Цит. за: Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов на Україні. – К.: «Знання», 1990. – С. 35.
- ³³ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. Воспоминания в 4-х кн. – Москва: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Т. 2. – С. 11.
- ³⁴ Цит. за: Україна-47: третій удар голодом // Голос України. – 1992. – 4 вересня.
- ³⁵ Зима В.Ф. Голод в России 1946–1947 годов // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 44.
- ³⁶ Див.: Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 12; Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 120.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4961. – Арк. 14–15, 19.
- ³⁸ Там само. – Арк. 2.
- ³⁹ Голод в Україні, 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 10–11.
- ⁴⁰ Див.: Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 8–9.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 73. – Арк. 60.
- ⁴² Там само. – Арк. 72.
- ⁴³ Там само. – Арк. 60.
- ⁴⁴ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5177. – Арк. 44.
- ⁴⁵ Зима В.Ф. Голод в России 1946–1947 годов // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 50.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 109.
- ⁴⁸ Пахаренко В. Третій людомор // Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня. – № 42.
- ⁴⁹ Білас І. Невідомий голодомор в Україні (Історико-правовий та суспільно-політичний аналіз комуністичного геноциду проти українського народу 1946–1947 років) // Військо України. – 1994. – № 6. – С. 98–99.
- ⁵⁰ Фролов К. Геноцид! Но чей? Констатация исторических фактов признана на Украине «противоправным деянием» // Московские новости. – 2007. – № 47.
- ⁵¹ Там само.